

Bálint Sándor

(1904—1980)

Felocsúdvá a hiány okozta fájdalomból, nehéz a tanítványnak tollat fognia, s az életmű által rárótt föladatként első számvetést készíteni a mester munkájáról. A néprajzi kutatásban felismert hiányosságokon túl elsősorban Bálint Sándor tudósok között kivészóban lévő emberi példája: a legnehezebb időkben is következetesen folytatott munkájába vetett rendíthetetlen hite, alázatossága, katolikus hitéből fakadó meggyőződése, meg nem alkuvás indítottak követésére. Halálával pótolhatatlan veszteség érte nemcsak a magyar és a nemzetközi néprajzkutatást, hanem a magyar és az egyetemes művelődéstörténetet is. Egy ma még beláthatatlan nagyságú életmű megalkotása után ment el, tele tervekkel, amelyeket már nem valósíthatott meg. Jellemző sors az övé: csaknem haláláig teljes ismeretlenségben dolgozott, csak a tanítványok, barátok szűk köre ismerte, értékelte, s csak életének utolsó éveit hozták meg neki néhány könyve megjelenését és a hivatalos elismerést.

Az 1977-ben kiadott Magyar Néprajzi Lexikon első kötete főbb művei felsorolása mellett így emlékszik meg róla: „etnográfus, ny. egyetemi tanár, a történettudományok kandidátusa (1962). A szegedi tudományegyetemen bölcsészdoktori (1926) és középiskolai tanári (1927) oklevelet szerzett. Egyetemi magántanár (1934), a szegedi egyetem tanára (1947—65). Kutatásainak területe az alföldi népélet, Szeged története, művelődés- és irodalomtörténete, elsősorban néprajza és a r. k. vallási néphagyomány vizsgálata. Cikkei a szakfolyóiratokban jelentek meg.” Műveinek csaknem négyszáz tételt tartalmazó bibliográfiáját hetvenedik születésnapjára Péter László állította össze.

A lexikoncímszóból kevésbé világos, a bibliográfiából azonban már jobban kiténik, hogy Bálint Sándor munkássága két, időben ugyan váltakozó, de tartalmában egymástól jól szétválasztható részre oszlik. Az első csoportba azok a munkák tartoznak, amelyek a szűkebb haza, Szeged városa és népe, a „szögedi nemzet” történetével foglalkoznak. A második csoportba azok a — a magyar néprajz történetében egyedülálló — munkák sorolhatók, amelyek a népi vallásosság eddig még alig kutatott értékeit hozzák felszínre. Ezekkel a műveivel — talán nem elhamarkodott a kijelentés — új utat nyitott, iskolát teremtett a magyarországi néprajzkutatásban. A két csoport értékben nehezen összemérhető, annyit azonban már most meg lehet állapítani, hogy az életmű belső logikáját a vallási néprajz körébe tartozó művek alkotják, s Bálint Sándor csak az „ínséges” időkben fordult — akkor viszont nagyon is tudatosan — Szeged és környéke múltjának, kultúrtörténetének feltárásához. Ezért most mi is ehhez igazodva vesszük számba munkásságát: részletesebben ismertetjük a népi vallásosság kutatásába vágó eredményeit, s csak utalunk a közben megjelent másjellegű munkáira.

Hosszú és sokszor tekervényes az út, amely az ismeretek egyes ágainak tudománnyá alakulásához vezet. A magyarországi vallási néprajzkutatás előtt csak lassan bontakoznak ki a különféle kutatási irányok; az újonnan felbukkanó nevek általában egyre új témát is jelentenek. A vallási néprajznak Magyarországon mélyre nyúló gyökerei vannak, de sajnos, akik első művelői lehettek volna, el-elkalandoztak a különböző történelmi és mitológiai területekre. A 19. század második felében a magyar néprajz klasszikus alakjai, Ipolyi Arnold, Kandra Kabos látták, hogy a néprajz el-

hanyagolt területe a tudományoknak, s ezért minden erejükkel melléje álltak, de a magyar ősvallás délibábjait kergető vizsgálódásaikban a néprajzi romantika teljesen magával rántotta őket, s értelmező kísérleteikben csak végső szükségben fordultak az egyházi tradícióhoz. Ekkor az őstörténeti vonatkozások egyoldalú hangsúlyozásával folyt a néphitkutatás, de ennek önálló módszertanáról nem beszélhetünk. S hogy végül is a virtuáliter már létező vallási néprajz mégis önálló kutatási területté fejlődhetett, azt éppen első művelői — köztük a Kálmány Lajos nyomán járó Bálint Sándor — tudatosságának köszönhetjük. Ez a megközelítésmód a vallási hagyományoknak a néppel való együtt átélését, vagy ahogy Ortutay Gyula mondta Kálmány Lajos gyűjtési módszeréről, a compassio-t jelentette.

A vallási néprajz másik ösztönzői az e század első két évtizedében meginduló vallásszociológiai, vallápszichológiai kutatások voltak. Több-kevesebb rendszerességgel végzett, tudatos kutatások azonban csak a húszas, harmincas években kezdődtek. A „vallási néprajz” fogalmat tudományos közleményben magyarul először Schwartz Elemér 1928-ban írta le Joseph Weigert, bajor plébánosra hivatkozva, amikor felhívta a figyelmet a nép lelki élete tanulmányozásának fontosságára, s ennek a pasztorációban játszott szerepére. A kutatás tájékozódó, útkereső jellegét bizonyítja, hogy az ekkor készülő négykötetes „A magyarság néprajza” című, a néprajz minden jelentős ágát felölelő munka mindössze három oldal terjedelemben foglalkozik a vallási néprajz problematikájával.

Ezzel egyidőben jelentkezik első írásaival Bálint Sándor. „A katolicizmus és a magyar népiség” és „A magyar vallásos néprajz problémái” című tanulmányai az ugyancsak ekkor induló „Vigilia” hasábjain részletesen megfogalmazzák azokat a célkitűzéseket, amelyeknek eleget kell tenniük az e területen dolgozóknak. Bálint Sándort a gyermekkor élményvilága indította a népi vallásosság egyetemes vizsgálatára, amelyhez a harmincas évek derekától kezdve a nyugat-európai kutatók közül első sorban Richard Andree, Georg Schreiber, Rudolf Kriss és Matthias Zender munkásságának módszertani tanulságai járultak hozzá. A vallási néprajz létjogosultságát megkérdőjelező állásponttal szemben 1936-ban így ír: „A néplélek szellemi, érzelmi habitusát ugyanis a tudománynak még oly fejlett módszereivel is bajos megközelíteni. A vallásos néplélek a kutatótól sok áldozatot követel: teljes megértést, bizonyos fokú azonosulást, különben kisiklik a kezünk közül. A vallási néprajzot nem lehet a tudománynak sokszor egyoldalúan racionális módszereivel értelmezni, hiszen itt a néplélek legszembetűnőbb rezdüléseiről van szó, amelynek fogalmi meghatározása sokszor szinte lehetetlen. A vallási néprajz különösen módszertani szempontból is megállja a helyét. A katolikus hittudomány, erkölcstan, liturgia, művészet, európai kultúrtörténet és az általános néprajz találkozási pontjai, kölcsönös vonatkozásai bizonyára elég gazdagok és gyümölcsözőek ahhoz, hogy külön tudományzak, a vallási néprajz foglalkozzék velük.”

1938-ban jelent meg Bálint Sándor első nagyobb munkája, a „Népünk ünnepei”, mely — mint az előszóban írja — „a szintézis első magyar kísérlete, egyben a további szorgos kutatás kezdete szeretne lenni.” A könyv tartalmazza a vallási néprajz elvi alapvetését: részletesen szól a magyar nép és a kereszténység történeti kapcsolatáról, a vallásos népközösség megnyilvánulásairól, a társulatokról. A népi kultusz jellemzésénél ismerteti a templommal és a szentmisével kapcsolatos vallásos hagyományokat, s nem hagyja figyelmen kívül a vallásos környezet megnyilvánulásait sem. A könyv második, fő része az egyházi év néprajzáról, az esztendő megszenteléséről szól: részletesen tudósít a karácsonyi, a húsvéti és a pünködsi ünnepkör ünnepnapjainak vallásos megüléséről. Bálint Sándor a kutatás akkori állapotában csak a katolikus, csak a magyar és csak a paraszt nép tanulmányozását tekintette feladatának, ugyanakkor nem feledkezett meg a középkori és a középeurópai összefüggésekről, továbbá a kálvinista kegyesség megnyilatkozásairól sem. A munka méltó folytatása majd negyven évvel később lát napvilágot.

A kutatás érdeklődésének középpontjába ekkor egy időre a búcsújárás kerül. A magyar szakirodalomban máig párja nélkül álló, 1942-ben megjelent művében Bálint Sándor nagy beleérzőképességgel kommentálja egy paraszti énekköltőnek és nagy-

hírű búcsúvezérnek, népiesen „szent embernek”, Orosz Istvánnak (1838—1922) az önéletrajzát. Ez a munka lényegében az Ortutay Gyula által indított, Európa szerte ismert magyar paraszti egyéniségek kutató iskolához sorolható. De míg az iskola követőinek figyelme jórészt csupán egyetlen folklór műfajra, a népmesére korlátozódott, Bálint Sándor könyve egy „homo religiosus” tudományos lírai, néprajzi portréját tárja elénk. A mű különleges jelentősége abban van, hogy a népi egyéniségek a keresztény lelkiismeret követelményein túl általában nehezen érnek a személyes tudatosság, a tárgyilagos önismeret fokára, s ezért alig vannak közvetleni élményerejű vallomásaink a klasszikus parasztkultúráról. Ez az életrajz az emberélet szakrális fölfogásában, középkorias elragadtatásában élő parasztlélek klasszikus vetülete. Orosz István életrajzát 1912-ben mások okulására maga is ki akarta adni, de ebben a világháború megakadályozta. A kutatás máig adós hasonló szellemű egyéniségek személyiségének, közösségteremtő lelki kultúrájának vizsgálatával.

A „Sacra Hungaria” című gyűjteményes tanulmánykötet Bálint Sándor kiteljesedő érdeklődését jelzi. A könyv tizenkét, részben másutt már megjelent dolgozata jelentős fejezeteket tár fel a magyar katolikus múlt történetéből, a táj és a kultusz kapcsolatáról és a megszentelt parasztlelet világából. A kötet nyomán fokozatosan, csaknem teljes szélességükben rajzolódnak ki előttünk a vallási néprajz felkutatásra váró területei.

Jelentős adatokkal gazdagítja a búcsújárás néprajzát Bálint Sándor másik munkája, a „Boldogasszony vendégségében”. A könyv 21 magyarországi kegyhely rövidre fogott, lírai, „nem tudományos” ismertetését nyújtja. A gondosan összeválogatott illusztrációk ízelítőt adnak a magyar Mária-ikonográfia gazdagságából, és egyben utalnak a magyar szentkép művészet- és kultusztörténetének föltáratlan világára. A könyv másik értéke, hogy több olyan kegyhelyről ad helyszíni tájékozáson alapuló, élményekkel fűszerezett ismertetőt, amely ma már kívül esik az ország határain.

Ha fejezetekre kellene osztani a magyarországi vallási néprajzkutatás történetét, azt mondhatnánk, hogy a kialakulás korszaka után a hallgatás periódusa következett. 1945 után csupán néhány elszórt próbálkozás jelzi, hogy a kutatás milyen irányba tágitaná a népi vallásosság vizsgálata terén az érdeklődést. Bálint Sándornál a közlések egyre gyérebb száma jelzi az irányváltozást; ekkor gyűjti az anyagot az 1957-ben megjelenő kétkötetes „Szegedi szótár”-hoz, amely a város népéletének és művelődéstörténetének enciklopédiája, továbbá a „Szeged városa” (1959) című munkájához, amely a városismeret magas szintű összefoglalása. Ezt a sort folytatta a már 1960-ban elkészült, de csak 1975-ben kiadott „Szeged reneszánsz kori műveltsége”, amely egy törzsoškos magyar város hajdani életének, kultúrájának dokumentumértékű bemutatása. Talán egyetlen magyar város múltja sincs olyan részletekbe menő alaposággal, szerteágazó kérdésföltevéssel földolgozva, mint éppen Szegedé — Bálint Sándor jóvoltából. Munkássága ezen ágának koronája a három kötetre tervezett „Szögedi nemzet” (1977-től). A szegedi nagytáj népéletét elérhető legnagyobb teljességében tárgyaló munka első kötete foglalkozik a szegedi néprajzi kutatás történetével, a város nevével kapcsolatos kérdésekkel, a település és társadalom, ház és otthon jellegzetességeivel, majd az emberi megélhetés három ágával: a víziélet és gyűjtögetés, pásztorkodás és jószágtartás, továbbá a mezőgazdaság helyi sajátosságaival. A további kötetek fejezetei: népi iparágak, közlekedés és adás-vevés, táplálkozás, viselet, majd egészség és betegség, népnyelv és népköltészet, hagyomány és szokásrend. A kötetek teljes dokumentációja, a forrásidézet nélkül feldolgozott anyag lankadatlan személyes gyűjtőmunka, vizsgálódás és ellenőrzés eredménye. A munka évtizedek kutatásának summázata, az előszobában Bálint Sándor — a rá jellemző szerénységgel — mégis a jövő nemzedékétől kéri a további feladatok elvégzését.

Az életmű két fő ága közül egyikbe sem sorolható be a Tombácž János meséit tartalmazó, a hatvanas évek elejétől kezdett folyamatos gyűjtés eredményeként 1975-ben megjelent újabb kötet. A könyv megjelenése annak idején az újjászületőben levő magyar mesekutatás egyik jelentős eseménye volt, mégis csaknem kisebb szakmai botrány keletkezett körülötte. Az időközben elhunyt Tombácž János örökösei ugyanis pert indítottak az Akadémiai Kiadó ellen, utólagos jogdíj fizetése érdekében azzal az

indoklással, hogy a kötetben közölt meséknek Tombáczi János az alkotója, vagy legalábbis újraalkotója. A vizsgálattal megbízott Szerzői Jogi Szakértő Testület véleménye alapján a Fővárosi Bíróság először szerzői díj fizetésére kötelezte a kiadót. Ez az ítélet — érthető módon — néprajzi körökben erős fölháborodást keltett, hiszen minden további folklórgyűjtést eleve lehetetlenné tett volna, s csak a fellebbezés után született az örökösök keresetét elutasító jogerős ítélet. Az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XVII. köteteként kiadott könyvben nemcsak a mesék hiteles megörökítése Bálint Sándor munkája; a bevezető tanulmányban hű portrét rajzol a mesemondó életéről, emberi arcáról is.

Mint az előbb említett munkák is bizonyítják, Bálint Sándor életpályája a kedvezőtlen körülmények között is következetesen alakult. A kényszerű hallgatás alatt lett volna más választása is: a hatvanas évek elején egy nemzetközi konferencia alkalmával Sigurd Erixon, az európai néprajzkutatás egyik vezető alakja felajánlotta neki, hogy rendelkezésére bocsát egy kutató intézetet, ahol nyugodtan dolgozhat. Bálint Sándor a számára egyedül lehetséges utat, a hazatérést választotta.

A kutatás általános fejlődését ezekben az években is jellemzi, hogy a folklóron belül a néphitkutatás főleg történeti és összehasonlító vonatkozásokat keres, s nem alakul ki a népi vallásosság önálló vizsgálata. Csupán az egyházi lapok hasábjain jelennek meg itt-ott kisebb közlések, amelyek azonban inkább a vallásosság ébrentartását, mint a tudományos igényt szolgálják. Ez a folyamat a vallási néprajznak mint önálló kutatási területnek a fokozatos felszívódását eredményezi, melynek során bizonyos átcsoportosulások mennek végbe a néprajz tudományágán belül. A vallási néprajz egyes területei hol jobban, hol kevésbé jól felismerhetően más, önállóan is művelhető diszciplínák vonzáskörébe kerültek. Így például a 60-as évektől kezdve a vallásos szokások és misztériumjátékok a népszokások és a népi színjátszás fogalomkörén belül kerülnek tárgyalásra, a vallásos népekekkel a népzenekeztatók foglalkoznak, a vallásos népművészet tárgyai a művészettörténeteseket és a népművészetet vizsgálókat kezdik érdekelni, a prédikációs irodalom az irodalomtudomány peremterületéhez tartozik.

A vallási néprajz terén végzett kutatásai egy részének reprezentatív összegzéseként, mintegy az életmű csúcspontjaként adta közre Bálint Sándor háromkötetes nagy munkáját „Karácsony, húsvét, pünkösd” (1976) és „Ünnepi kalendárium I—II. (1977) címmel. Bennük az egyházi év néprajzának, a jeles napokhoz fűződő vallásos hagyományoknak az ismeretanyagát rendszerezi és teszi hozzáférhetővé. Ez a munka összegzés és egyben alapvetés, mind a magyar, mind a nemzetközi vallási néprajzkutatásnak kiemelkedő értéke, európai művelődéstörténetbe ágyazott nagy szintézise. A fölhasznált forrásanyag a középkori kódexektől a vallásos ponyvanyomtatványokig, az alig hozzáférhető népkönyvekig terjed. A részletekre is ügyelő figyelem szélességét jelzi, hogy idézésre kerülnek az egyes ünnepekhez kapcsolódó imádságok, himnuszok, szekvenciák is. A patronátusok, hiedelmek, szentelmények mellett Bálint Sándor nem feledkezik meg az egyes ünnepekhez kapcsolódó időjósító és táplálkozási szokásokról sem. Ismerteti a népi színjátszás emlékeit, s azok kapcsolatait a barokk vallásos drámákkal, passiójátékokkal. Tájékoztatót kapunk az egyes szentek ábrázolásairól szárnyasoltárokon, freskókon, táblaképeken, faszobrokon, útmenti szobrokon. A kötetek mozaikszerűen összeállított anyaga voltaképpen egy következetesen használt tér- és időbeli koordináták között elrendezett szokás- és hiedelemszótárhoz hasonlítható.

A föltárt adatanyag tág lehetőséget nyit különféle történeti rétegek és hatások elkülönítésére, regionális különbségek és elterjedési folyamatok nyomonkövetésére. Módot ad arra, hogy áttekintsük a jelenleg népínek tartott kifejezésformák összefüggéseit a történeti korszakok liturgiájával. A szokások mozgása, időrendje nyomon követhető az egyes ünnepek keretein belül, s ezekből összefüggő időbeli hullámok, a hazai vallásosság térben és időben távolabbi kapcsolatai is kiolvashatók. Az adatgyűjtés nem korlátozódik a parasztságra — a magyarországi néprajzkutatás elsőrendű feladatának mindmáig csupán a paraszti életforma kutatását tekinti —, kiterjed a társadalom vallásos hagyományokat hordozó valamennyi rétegére. Ennek megfelelően

maga a munka is interdiszciplináris jellegű, kiter a más tudományágak által művelt szokás-, szöveg- és művészettörténet, liturgiátörténet eredményeire is. Ezért a könyvet nemcsak a néprajztudomány, hanem a társtudományok művelői is alapvető forrásnak tekinthetik. A munkának interetnikus és interkonfesszionális igénye is van: nem korlátozódik csupán a magyar népességre és csupán a latin szertartású katolikusokra. A lehetőségekhez mérten számba veszi a görögkatolikus és a protestáns hagyományokat is, és kísérletet tesz a körülöttünk élő népek és a nemzetiségek néhány rokon megnyilvánulásának párhuzamba állítására is. A kötetek használhatóságát hatalmas jegyzetapparátus, irodalomjegyzék, továbbá név- és tárgymutató növeli. Idegen nyelvű fordítása mielőbb kívánatos volna.

Bálint Sándor tudományos szemléletének jellemzésére hadd idézzem a hajdani barátot, Ortutay Gyulát, aki egy interjúban — saját magával kissé szembeállítva — így nyilatkozott róla: „Az egész vallásos néprajz úttörőjeként jelentkezett, nemcsak az ünnepkörök és szokások megörökítőjeként, hanem a népi szakralitás történetének, szimbólumrendszerének krónikásaként is, mint aki nem kívülről, hanem belülről nézi ezt a világot, mert maga is közreműködője. Más kérdés az, hogy én más véleményen vagyok ezen a téren. Én a folklór előfeltevéseként az emberi tudat változásait vizsgálom, a hiedelemvilág materiális alapjait. A vallást az emberi képzelet megnyilvánulásaként nézem, bár szépségeiben magam is gyönyörködni tudok, ha a kultusz maga idegen tőlem. Bálint Sándor szigorú vallási alapon, és kizárólag történetiségében szemlélte a népi szakralitást, melyet gazdasági és társadalmi okok határoztak meg és hoztak létre. Ez az alapvető világszemléleti kérdés elválaszt bennünket a tudományban, de ez nem jelenti azt, hogy én ennek ellenére nem becsülném az ő őszinte hitét, keresztényi tisztességét, és azt az összefüggésrendet, amit a vallásos néprajzban megalkotott.”

Tele volt tervekkel, megvalósításra váró feladatokkal. Régóta gyűjtögette az anyagot a magyar búcsújárás történetének megírásához. Szerette volna földolgozni a hét szentség népi tiszteletének formáit. A tíz kötetre tervezett „Új magyarság néprajza”-nak ötödik (Folklór) kötetében két ív terjedelemben ő írt volna összefoglaló tanulmányt a katolikus népi vallásosságról. A Magyar Néprajzi Múzeum 1980-ban tervezte, hogy időszaki kiállításon válogatott anyagot mutat be páratlanul gazdag magángyűjteményéből. A „Szeged reneszánsz kori műveltsége” folytatásaként meg akarta írni a „barokk Szegedet”. Halála előtt is ezen dolgozott.

Bálint Sándor munkássága — torzó voltában is — valóban életmű: élet és mű megbonthatatlan egysége. A kutatás és a belőle nyert eredmények számára egzisztenciális kérdést jelentettek, ezért minden leírt szava mögött egész életének súlya áll. A munka közben kibontakozó feladatok, fölmerülő problémák nála mindig szerves kapcsolatban voltak a mindennapi élet által fölvetett kérdésekkel, s a megoldás során létrejövő válaszok kölcsönösen kiegészítették, értelmezték egymást. Ez hitelességének biztosítéka. Élete egyik fő feladatának a halála előtt másfél évvel készített televíziós portréfilmben a tanítást vallotta. Nemcsak műveivel, hanem példaadó életével is tanított. Ma még nem tudjuk fölmérni, mi az, amit létrehozott, s minek vált elindító-jává. Szeretnénk méltók lenni hozzá.